

Засадничі демократичні цінності та їх вплив на розбудову громадянського суспільства в країнах Європи

Андрій КУДРЯЧЕНКО

Суспільно-політична практика останніх десятиліть дає підстави констатувати успішність поширення засад демократичного розвитку, оскільки західні стандарти демократії сьогодні сповідаються населенням держав Східної Європи. Зазначається, що в політико-правовій теорії дослідження феномену демократії має декілька вимірів, які ґрунтуються на визначених суспільних ідеях і цінностях. Наводяться приклади дотримання демократичних стандартів провідними європейськими інституціями. Доведено, що громадянське суспільство існує виключно за умов демократії, забезпечуючи демократичність владних інститутів і держави. У країнах розвинутої демократії налагоджується ефективна робота правової системи, а порушення прав людини не мають системного характеру.

Розглядаються чинники формування та розвитку демократії. Наголошується, що основним із них є неухильне дотримання законів, процедур, демократичних засад та цінностей усіма державними і владними органами, політичними партіями, структурами громадянського суспільства. Тому розбудова розвинутого громадянського суспільства в Україні є складовою її демократичного поступу та підтвердження належності до європейського культурно-цивілізаційного ареалу.

Ключові слова: демократія, цінності, громадянське суспільство, Рада Європи, Європейський Союз.

3

Основополагающие демократические ценности и их влияние на развитие гражданского общества в странах Европы

Андрей КУДРЯЧЕНКО

Общественно-политическая практика последних десятилетий дает основания констатировать успешность распространения принципов демократического развития, поскольку западные стандарты демократии сегодня исповедуются населением государств Восточной Европы. Отмечается, что в политико-правовой теории исследование феномена демократии имеет несколько измерений, основанных на определенных общественных идеях и ценностях.

Приводятся примеры соблюдения демократических стандартов ведущими европейскими институциями. Доказывается, что гражданское общество существует исключительно в условиях демократии, обеспечивая демократичность институтов власти и государства. В странах развитой демократии налаживается эффективная работа правовой системы, а нарушения прав человека не носят системный характер.

Рассматриваются факторы формирования и развития демократии. Отмечается, что основным из них является неукоснительное соблюдение законов, процедур, демократических принципов и ценностей всеми органами власти, государственными учреждениями, политическими партиями, структурами гражданского общества. Поэтому становление гражданского общества в Украине является составной частью ее демократического развития и подтверждением принадлежности к европейскому культурно-цивилизационному ареалу.

Ключевые слова: демократия, ценности, гражданское общество, Совет Европы, Европейский Союз.

Basic Democratic Values and Their Impact on Development of the Civil Society in Europe

Andriy KUDRIACHENKO

In recent decades, social and political practice allows for stating successful dissemination of the principles of democratic development, since Western democratic standards are supported by the East European states nowadays. Political and legal theoretical studies of democracy are noted to have multiple dimensions which are based on certain social ideas and values.

The examples of adherence to the democratic standards among leading European institutions are given. The civil society is proved to exceptionally exist under the democratic conditions ensuring democratic development of the governmental institutions and the state. In the Western democracies, one can observe efficient operation of the legal system and only non-systemic violations of human rights.

Factors of formation and development of democracy are considered. The main one is stressed to be the strict adherence to laws, procedures, democratic principles and values by all the state authoritative bodies, political parties, and representatives of the civil society. Therefore, formation of the powerful civil society in Ukraine is underlined to be a part of its democratic development and a proof of its belonging to the European cultural and civilization area.

Keywords: democracy, values, civil society, Council of Europe, European Union.

Феномен демократії завжди привертав до себе пильну увагу як дослідників, так і кожної політично свідомої людини. Відомо, що поняття демократії з розвитком людства постійно змінювалося. Нових вимірів та значного географічного поширення демократія набуває в сучасну, постбіполярну історичну добу. Поступальний прогрес західноєвропейських держав та Північної Америки ґрунтується на засадах свободи і демократії, приватної власності й вільного ринку. Про-

тягом століть тут сповідають принципи правової держави та підтримки громадянського суспільства. Свого часу А. Лейпгарт у дослідженнях з проблем демократії довів, що станом на середину 1980-х рр. із усього кола тогочасних держав світу лише близько 20 (а саме держави ареалу Західної Європи та Північної Америки; виняток, із деякими застереженнями, становили лише Японія, Індія та Ізраїль) були стабільними демократіями [15, с. 7–8]. Тобто можна констатувати, що

йдеться про регіональний культурно-цивілізаційний феномен. Суспільно-політична практика останніх десятиліть дає підстави стверджувати про більш-менш успішне поширення засад демократичного розвитку у відчутно ширших географічних межах. Так, започатковані на рубежі 1990-х рр. трансформаційні зрушення у країнах Східної Європи стали своєрідним триумфом демократії на континентальному обширі, де доволі потужно почали утверджуватися західноєвропейські демократичні цінності.

У політико-правовій теорії визначення феномену демократії має декілька вимірів. У сукупності вони визначають її сутність майже повною мірою. Демократія, по-перше, постає формою держави; по-друге, – формою плюралістичної організації громадянського суспільства, а також політичних партій, професійних спілок та інших суспільних організацій, які висловлюють його інтереси; по-третє, виступає як політичний світогляд і відповідний суспільно-політичний рух. Ці визначення доповнюються висвітленням поняття демократії як соціальної і політичної цінності, як політичного процесу тощо [7, с. 23–25]. Термін «демократія» слушно використовується не лише для характеристики певної форми держави, а й для визначення устрою будь-якої організації, де забезпечується рівноправна участь її членів в управлінні та прийнятті рішень.

Розробку проблематики демократії в її соціально-ціннісному значенні започаткував німецький дослідник Ю. Хабермас у своїх роботах «Теорія комунікативної дії» та «Мораль і комунікація» [12]. Ціннісні аспекти демократії розвинули інші представники західної політичної науки. Для Дж. Шумпетера демократія – це метод інституційного узгодження інтересів під час прийняття рішень для загального блага [17]. На думку Ж. Бюрдо, демократія нині – це і філософія, і спосіб життя, і релігія, а потім як похідне від них – форма правління [14, с. 7]. А відомий італійський конституціоналіст Дж. Мараніні вважає, що демократія – кінцева мета, найвища цінність будь-якої влади [16, с. 10]. Інакше кажучи, за всього різноманіття відтінків змісту демократії у ціннісних настановах західної політико-правової думки вона, як політична та правова цінність і світоглядний ідеал, стала невід’ємним елементом політичної свідомості мільйонів громадян.

Для незалежної України, що обрала шлях інтеграції до європейської спільноти, утвердження демократичних цінностей означає цивілізаційну спрямованість та перспективу подальшого суспільного розвитку. Це особливо слід підкреслити з огляду на події останніх років, коли на шляху до європейського майбутнього наша країна і суспільство переживають значні випробування та долають непрості виклики.

У період трансформаційних перетворень, коли в Україні формуються засадничі складові демократичного розвитку, природно, що значна увага приділяється розбудові громадянського суспільства.

Теоретичні й ціннісні засади становлення в Україні громадянського суспільства та його інституцій нині набувають дедалі більшої ваги. Вони детерміновані, по-перше, значним поширенням та притягальністю європейських цивілізаційних цінностей, а по-друге, все відчутнішим проявом глобальної тенденції демократизації суспільних процесів, яка поступово охоплює дедалі ширше коло держав і народів світу.

Докладний огляд – аналіз проблем зроблено свого часу в колективних монографіях «Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку», «Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії» та у відповідних розділах монографії «Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку», що вишли відповідно в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Національному інституті стратегічних досліджень та Інституті європейських досліджень НАН України [2; 6; 9].

Як відомо, формування усталеної демократії і розвиненого громадянського суспільства в державах Західної Європи та Північної Америки має доволі тривалу історію. Проте поступ держав західного ареалу, особливо останнього періоду, є показовим і свідчить про те, що демократичні цінності дедалі відчутніше беруть гору, а розвиток цих держав ґрунтується на цінностях свободи і де-

мократії. Демократичні цінності сформувалися в епоху Просвітництва й були політично заявлені ще під час Великої французької революції 1789 року. «Свобода» (*Liberte*), «Рівність» (*Egalite*) та «Братерство» (*Fratarnite*) стали провідними гаслами й цінностями тієї революції. Певно, сьогодні замість «Братерства» скоріше стверджується «Солідарність». Варто підкреслити, що шлях від проголошення цих гасел до їх реалізації в політичній практиці був звивистий і доволі протяжний.

Утвердження демократичних цінностей, а разом з ними й розвиток громадянського суспільства, його інституцій у державах Західної Європи та Північної Америки набули особливої ваги та актуального звучання в період після Другої світової війни, в 1960-ті роки та наступні десятиліття й були спричинені як викликами внутрішнього розвитку, так і проблематикою, що виходила з міжнародних відносин: повоєнними пошуками мирних альтернатив розвитку, загостренням блокового протистояння, широким студентським протестним рухом, а також посиленням ініціатив зі збереження навколишнього середовища тощо. За цей період до найбільших здобутків, якими пишаються держави усталеної демократії, слід віднести свободу думки, особисту свободу громадян, їхню рівність перед законом, ідеологічний плюралізм, пропорційне оподаткування всіх громадян, чітку «ув’язку» держави з Конституцією та розвинене громадянське суспільство.

Доцільно звернути увагу на низку конституційних положень західних країн, у яких сформульовано основні права та свободи громадян. Так, складовою частиною чинної Конституції Франції, ухваленої визначального 1958 року, є Декларація прав людини і громадянина 1789 року. У ній зафіксовано основні права та свободи людини і громадянина: положення про те, що «люди народжуються та залишаються вільними й рівними в правах»; що «свобода полягає в можливості робити все, що не шкодить іншому, отже, реалізація природних прав кожної людини має лише ті межі, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими ж правами. Ці межі можуть бути встановлені лише законом». У Конституції йдеться, що суспільні податки «повинні бути рівномірно розподілені між усіма громадянами у відповідності з їхніми статками» [8, с. 665–682].

В Основному Законі ФРН, розробленому та ухваленому 1949 року за сприяння США, Англії та Франції, сформульовано каталог основних прав як системи цінностей із зобов’язанням держави поважати й захищати гідність людини. Основні права громадян визначені безпосередньо чинними. Це одна з найважливіших новацій Основного Закону порівняно з попередніми конституціями, каталоги основних прав яких переважно мали характер загальних програмних заяв. У ст. 1, що належить до непорушних конституційних принципів, які не підлягають змін, зазначається: «Гідність людини є недоторканною. Поважати та захищати її є обов’язком усієї державної влади. Німецький народ стає на захист непорушних і невід’ємних прав людини як основи будь-якої людської спільноти, миру і справедливості у світі» [8, с. 181–234]. З останнього речення випливає безпосередній зв’язок цієї конституційної норми зі сферою зовнішньої політики.

Офіційно проголошеною метою німецької політики в галузі прав людини є встановлення та забезпечення в країні та повсюди в світі широкого спектра громадських, політичних, економічних, соціальних та культурних прав. У цьому зв’язку федеральний уряд завжди виходить з того безперечного факту, що політика в галузі прав людини починається у власній країні й тільки на цій основі може здобути довіру та підтримку на міжнародній арені.

Тож ці й схожі конституційні засади щодо демократичних цінностей та прав і свобод людини були й залишаються характерними для держав розвиненої демократії. Слід підкреслити, що головні демократичні цінності містяться в Хартії прав людини Ради Європи та Хартії основних прав людини Європейського Союзу [1]. Ці документи вже стали своєрідним узагальненим каталогом непорушних принципів і демократичних цінностей повоєнного періоду та початку ХХІ століття відповідно.

Пан’європейські ініціативи ще в міжвоєнний період артикулювалися й були підтримані широкою громадськістю

різних держав. Більше того, ці напрацювання та прихильність суспільств до нових підходів стали у пригоді в наступний період. Однією з перших європейських новостворених інституцій, яка почала займатися питаннями зміцнення миру та співпраці держав, проблемами утвердження прав людини була Рада Європи, заснована 1949 року. Її створення передувало формуванню Європейського об'єднання вугілля і сталі (з якого виріс нинішній Європейський Союз). Первісно Рада Європи складалася з десяти країн, а нині до її складу входять 47 держав континенту. У Статуті, ухваленому 5 травня 1949 року, було сформульовано: «Завданням Ради Європи є досягнення більшого єднання між її членами для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням, а також сприяння їхньому економічному та соціальному прогресу» [3, с. 707–717]. Це означало, що Рада Європи має зміцнювати демократію, верховенство права і права людини у своїх державах-членах та сприяти економічному й соціальному поступу. Водночас військово-політичні питання не входили до компетенції Ради Європи.

Одним із головних завдань Ради Європи став захист прав людини, яке сформульовано в Європейській конвенції про захист прав людини. Ця конвенція, до котрої приєдналися всі 47 держав-членів, є міжнародною гарантією захисту основних прав та свобод.

Проте влада та вплив Ради Європи обмежуються силою її переконання. Співробітництво між державами відбувається шляхом проведення конференцій, спільних акцій, кампаній та ухвалення рекомендацій. Наразі існує понад 200 конвенцій та угод, чинних лише в тих державах-членах, які їх ратифікували. Тож держави-члени можуть самі вирішувати, чи вони згодні з ними. А коли – ні, то не можна примусити їх виконувати. Виняток становить лише Європейська конвенція про захист прав людини, котра певною мірою є «вхідним квитком» до Ради Європи. Хто з нею не погоджується, той не може залишатися членом РЄ.

1990 року до Ради Європи вступили держави Східної та Південно-Східної Європи, й тим самим вона стала загальноєвропейською інституцією. Рада Європи та її комісії проводили й проводять нині моніторинг демократичності виборів, розвитку та правового статусу засобів масової інформації, формування нового законодавства, дотримання основних прав і свобод людини, становлення громадянського суспільства у країнах молодшої демократії тощо. Часто про Раду Європи говорять як про попередній етап членства в Європейському Союзі, хоча, з правового погляду, тут немає жодного зв'язку. Однак ще жодна держава не стала членом ЄС, якщо не перебувала в лавах Ради Європи.

Україна з 9 листопада 1995 року є членом Ради Європи й приєдналася до понад 60 договорів та конвенцій цієї організації. Серед них – Європейська конвенція про захист прав людини, Європейська угода в галузі культури, Рамкова угода про захист національних меншин та інші. З-поміж країн Європи нині лише Білорусь, Косово та Ватикан не належать до Ради Європи.

Вельми показово, що кожен громадянин, який мешкає в одній із країн – членів Ради Європи, спираючись на Європейську конвенцію щодо захисту прав людини, може звернутися до Європейського суду з прав людини, якщо його скривдила національна правова система або якщо його звернення проігноровано у власній державі. Скажімо, 2007 року від громадян низки європейських держав було подано численні позови до Європейського суду з прав людини. Так, від громадян України надійшли 4502 позови, Польщі та ФРН – відповідно 4211 та 1485 позовів. Європейський суд із 109 вироків, що стосувалися України, у 108 випадках встановив порушення прав людини, й вирoki були на користь позивачів; за позовами з Польщі зі 111 винесених вироків 101 був на їхню користь. З винесених 12 вироків за позовами з Німеччини 7 були на користь позивачів, тобто там значно менше випадків порушення прав людини [13, с. 8]. Водночас слід мати на увазі, що влада Європейського суду з прав людини також полягає в його силі переконання, адже він стосовно національних судів та урядів не має директивних повноважень.

Варто зазначити, що демократичні принципи також сповідує й керується ними в політичній практиці Європейський Союз. Так, у Договорі про його створення чітко зафіксовано:

«Союз базується на засадах свободи та демократії, поваги до прав людини та основних свобод, а також до верховенства права; ці засади спільно поділяють усі держави-члени».

2000 року Євросоюз докладно виклав свої принципи в Хартії основних прав людини, яка урочисто була підписана, а пізніше стала частиною ратифікованого Лісабонського договору й складовою права ЄС. Тим самим з 2009 року в Європейському Союзі логічно зведені в сукупність громадянські, політичні, економічні та соціальні права європейських громадян, а також осіб, які проживають на території Євросоюзу. Ця хартія містить такі глави: «Гідність людини», «Свобода», «Рівність», «Солідарність», «Громадянські права» й «Судові права». Звісно, Європейський Союз не винаходив і не розробляв цих основних прав, вони швидше є частиною найкращої європейської спадщини [10].

Треба зауважити, що в країнах розвинутої демократії вся правова система діє значно ефективніше, а порушення прав людини не мають системного характеру. Цьому сприяють ціннісні засади, правова та політична культура, демократичний режим, а також громадянське суспільство. Саме завдяки демократії та підтримці владою громадських ініціатив і неурядових організацій у західноєвропейських державах уже в другій половині XX сторіччя сформувалося розвинене й структуроване громадянське суспільство. Воно взаємодіє з державними структурами, й влада змушена з ним рахуватися. Ці складові кореспондуються й разом постають дієвими чинниками загальної політичної атмосфери, яка, у свою чергу, постає якісною характеристикою функціонування держави та забезпечує непорушність демократичних цінностей і, відповідно, наявний суспільний лад у державі (детальніше див.: [5]).

У цьому контексті важливо зазначити, що в розвинених демократіях громадянське суспільство є рівноправним партнером держави у вирішенні соціально-економічних, гуманітарних і навіть багатьох політичних питань.

Неурядові організації мінімізують патерналістську налястованість громадян, утверджують та відтворюють демократичну політичну культуру, сприяють зміцненню суспільної стабільності, а також залучають громадян та їхні об'єднання до формування й реалізації державної політики в усіх сферах. Така політична практика звільняє державу від реалізації деяких надмірно обтяжливих для неї соціальних завдань зі збереженням високих соціальних стандартів для населення. Скажімо, у ФРН залучення неурядових організацій дає змогу заощаджувати понад 30% вартості таких послуг для держави. Громадянське суспільство сприяє підвищенню якості політичних і правових рішень завдяки повнішому врахуванню потреб населення, альтернатив і можливих наслідків владних рішень. Залученість громадського сектору на всьому шляху від обговорення до прийняття публічно-правових рішень забезпечує повнішу імплементацію їх населенням.

На користь саме такої практики взаємодії влади з громадянським суспільством свідчать аргументи і факти економічної ефективності діяльності громадського сектору. Так, неурядові організації створюють 3–9% ВВП розвинених країн, зокрема 5% – у Бельгії, 7,9% – у Канаді. Нині в громадському секторі країн Європейського Союзу працевлаштовано від 4,4% до 14% працездатного населення або принаймні п'ять осіб із кожних ста. У громадському секторі країн Євросоюзу зайнято в 10 разів більше людей, аніж у легкій промисловості, та в 5 разів, аніж у харчовій промисловості. У країнах Центрально-Східної Європи громадські організації залучають утричі більше внутрішніх та зовнішніх інвестицій у соціальну сферу, аніж державні та комунальні установи соціального спрямування [11, с. 4–5].

За даними, які наводять експерти Національного інституту стратегічних досліджень, на початку XXI сторіччя громадянське суспільство створило у світі понад 25 млн. оплачуваних робочих місць, тоді як найбільша транснаціональна корпорація створює лише 3,5 млн. На сучасному етапі 60% представників громадянського суспільства (включено з волонтерами) зайняті у сфері надання послуг, із них 40% зосереджені на соціальних, медичних та освітніх послугах [11, с. 4–5].

Натомість відмова від комунікації з широкими верствами громадськості та відсторонення їх від формування

політики перетворюють громадський сектор на альтернативу й конкурента владного сектору в соціальній та політичній сферах, негативно впливають на рівень підтримки владних інститутів населенням, підривають легітимність публічних рішень і знижують готовність населення до їх виконання.

Говорячи про європейські демократичні цінності, слід підкреслити: саме їхня притягальність (разом з іншими чинниками) сприяла їх значному поширенню на континенті та у світі. В останнє десятиліття XX сторіччя, під час глибоких трансформаційних зрушень у Європі, відбулися зміни самої конфігурації континентального розвитку. Зник традиційний поділ, що існував протягом десятиліть, на капіталістичні та соціалістичні держави. Після кардинальних змін у 1989–1990 рр. країни ЦСЄ, підписавши договори про асоціацію з Євросоюзом, узяти курс на інтеграцію до ЄС. Цьому покликані були сприяти суспільні реформи у згаданих державах. З-поміж зобов'язань країн – претендентів на вступ до Євросоюзу були не лише ті, що мали соціально-економічні виміри, а й такі, що мали ціннісний характер: дотримання засад демократії, прав і свобод громадян, а також підтримка розвитку об'єднаних останніх. У цій площині можна розглядати й вимоги Євросоюзу до претендентів стосовно досягнення низки так званих Копенгагенських критеріїв. Крім того, кандидати зобов'язувалися прийняти та застосовувати вже чинне право спільноти ЄС, так званий *acquis communautaire*. Після того, як кількість держав-членів значно збільшилася, Європейський Союз став однією з найважливіших домінант загальноконтинентального масштабу, де сповідують демократичні цінності (детальніше див.: [4]).

Формування та сучасна широка діяльність громадянського суспільства в державах об'єднаної Європи, як показано вище, є важливою складовою демократії. Отже, розбудова розвиненого громадянського суспільства в нашій країні – це складова демократичного поступу, це підтвердження належності України за культурно-цивілізаційними ознаками до європейського ареалу. Вітчизняне громадянське суспільство, у свою чергу, як засвідчує практика буремних перетворень останнього періоду, спроможне значною мірою сприяти утвердженню демократичності функціонування всіх владних інститутів і загалом Української держави.

Список використаних джерел

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004
2. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / [за заг. ред. д. філ. н., проф. Ф. М. Рудича]. – К.: Парламентське вид-во, 2006. – 412 с.
3. Действующее международное право: в 3 т. / [сост. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова]. – М.: МНИМП, 1996. – Т. 1. – 864 с.
4. Кудряченко А. І. Міжнародні відносини та імперативи розвитку Європи у другій половині XX – на початку XXI століття / А. І. Кудряченко // Україна в Європі: контекст міжнародних відносин: Монографія; [за ред. д. і. н., проф. А. І. Кудряченка]. – К.: Фенікс, 2011. – 632 с.
5. Кудряченко А. І. Політичні режими і форми державного устрою у державах розвиненої демократії (на прикладі Західної Європи) / А. І. Кудряченко // Політичний режим і народовладдя в Україні: політологічний аналіз: Монографія; [за ред. проф. Ф. М. Рудича]. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 422 с.
6. Культурно-цивілізаційний простір Європи і України: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку: колективна монографія / [кер. авт. кол. і наук. ред. д. і. н., проф. А. І. Кудряченка]; Інститут європейських досліджень НАН України. – К.: Університет «Україна», 2010. – 405 с.
7. Латигіна Н. А. Демократія: реалії versus утопії: Монографія / Н. А. Латигіна; Ін-т політ. і етнонац. дослідж.

ім. І. Ф. Кураса НАН України; Київ. нац. торг.-екон. ун-т. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2008. – 400 с.

8. Окуньков Л. А. Конституції государств Европейского Союза / Л. А. Окуньков, М. Я. Булошников, Б. С. Крылов. – М.: Издат. группа ИНФРА М-НОРМА, 1997. – 802 с.

9. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: Монографія / [за заг. ред. д. і. н., проф. А. І. Кудряченка]. – К.: НІСД, 2007. – 396 с.

10. Право Европейского Союза / [под ред. С. Ю. Кашкина]. – М.: ТК Велби; Проспект, 2009. – 304 с.

11. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналіт. доп. / [Єрмолаєв А. В. [та ін.]]. – К.: НІСД, 2012. – 48 с.

12. Хабермас Ю. Демократія. Нравственность. Разум: Московские лекции и интервью / Ю. Хабермас. – М.: Academia, 1995. – 265 с.

13. Штретеншульте Е. Д. Европейський Союз. Факти та зв'язки / Е. Д. Штретеншульте. – Берлін: Європейська Академія, 2008. – 12 с.

14. Burdeau G. La democratie / G. Burdeau. – Paris: Le Seuil, 1966. – 184 p.

15. Lijphart A. Democracies: Patterns of majoritarian and consensus government in twenty-one countries / A. Lijphart. – New Haven; London: Yale University Press, 1984. – 232 p.

16. Maranini G. Storia del potere in Italia: 1848–1967 / G. Maranini. – Milano: Vallecchi, 1967. – 540 p.

17. Schumpeter J. A. Capitalism, socialism and democracy / J. A. Schumpeter. – [3rd ed.]. – New York: Harper Torchbooks, 1962. – 442 p.

References

1. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod vid 4 lystopada 1950 roku [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, 4 November 1950]. Available at: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004
2. Gromadianske suspilstvo v suchasni Ukraini: spetsyfyka stanovlennia, tendentsii rozvytku [Civil society in contemporary Ukraine: Specifics of formation, trends of development] (2006), Rudych F. M. (ed.). Kyiv: Parlamentske vyd-vo.
3. Deistvuiushchee mezhdunarodnoe pravo [Current international law]: Volume 1 (1996), Kolosov Y. M. and Krivchikova E. S. (eds.). Moscow: MNIMP.
4. Kudriachenko A. I. (2011) 'Mizhnarodni vidnosyny ta imperatyvy rozvytku levropy u druhii polovyni XX – na pochatku XXI stolittia' [International relations and imperatives of Europe's development in the second half of the 20th – in the beginning of the 21st centuries], in Kudriachenko A. I. (ed.) *Ukraina v levropi: kontekst mizhnarodnykh vidnosyn: Monohrafiia* [Ukraine in Europe: The context of international relations: Monograph]. Kyiv: Feniks.
5. Kudriachenko A. I. (2011) 'Politychni rezhumi i formy derzhavnogo ustroiu u derzhavakh rozvynenoi demokratii (na prykladi Zakhidnoi levropy)' [Political regimes and forms of government in the Western democracies (via example of the Western Europe)], in Rudych F. M. (ed.) *Politychny rezhum i narodovladdia v Ukraini: politolohichny analiz: Monohrafiia* [Political regime and popular rule in Ukraine: Political scientific analysis: Monograph]. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy.
6. Kulturno-tsyvilizatsiinyi prostir levropy i Ukraina: osoblyvosti stanovlennia ta suchasni tendentsii rozvytku: Kolektyvna monohrafiia [The cultural and civilization area of Europe and Ukraine: Peculiarities of formation and modern trends of development: Collective monograph] (2010), Kudriachenko A. I. (ed.), Institute of European Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv: Universytet 'Ukraina'.
7. Latiyhina N. A. (2008) *Demokratiia: realii versus utopii: Monohrafiia* [Democracy: Realias versus utopia: Monograph], In-t polit. i etnonats. doslidzh. im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy; Kyiv. nats. torh-ekon. un-t. Kyiv: Kyiv. nats. torh-ekon. un-t.

8. **Okunkov L. A., Buloshnikov M. Y. and Krylov B. S.** (1997) *Konstitutsii gosudarstv Evropeiskogo Soiuz* [Constitutions of the European Union Member States]. Moscow: Izdat. gruppa INFRA M-NORMA.

9. *Politychna systema i gromadianske suspilstvo: ievropeiski i ukrainski realii: Monohrafiia* [Political system and civil society: European and Ukrainian realias: Monograph] (2007), Kudriachenko A. I. (ed.). Kyiv: NISD.

10. *Pravo Evropeiskogo Soiuz* [Law of the European Union] (2009), Kashkin S. Y. (ed.). Moscow: TK Velbi; Prospekt.

11. **Iermolaiev A. V. and others** (2012) *Pro stan rozvytku gromadianskoho suspilstva v Ukraini: analit. dop.* [On the state of development of the civil society in Ukraine: Analytical report]. Kyiv: NISD.

12. **Habermas J.** (1995) *Demokratiia. Nravstvennost. Razum: Moskovskie leksii i interviu* [Democracy. Morality. Reason: Moscow lectures and interviews]. Moscow: Academia.

13. **Stratenschulte E. D.** (2008) *Ievropeisky Soiuz. Fakty ta zviazky* [European Union. Facts and connections]. Berlin: Ievropeiska Akademiia.

14. **Burdeau G.** (1966) *La democratie*. Paris: Le Seuil.

15. **Lijphart A.** (1984) *Democracies: Patterns of majoritarian and consensus government in twenty-one countries*. New Haven; London: Yale University Press.

16. **Maranini G.** (1967) *Storia del potere in Italia: 1848-1967*. Milano: Vallecchi.

17. **Schumpeter J. A.** (1962) *Capitalism, socialism and democracy: 3rd ed.* New York: Harper Torchbooks.

